

STRAFRECHTSPRAAK EN JODEN IN LIMBURG IN DE 18E EN
VROEGE 19E EEUW

I

In studies die de laatste jaren verschenen zijn over de geschiedenis van de misdadigheid en haar bestrijding tussen 1700 en 1850 worden heel verschillende verklaringen gegeven voor de veranderingen in de criminaliteit en de reactie van de overheid daarop. Zulke meningsverschillen omtrent achtergronden en oorzaken van maatschappelijke fenomenen komen overigens niet alleen voor in de geschiedschrijving van de criminaliteit, maar zijn tevens kenmerkend voor de sociale geschiedenis van het einde van het Ancien Régime. Sommige auteurs leggen bij de verklaring van sociale veranderingen vooral de nadruk op de economische ontwikkelingen die zich sedert 1750 in West-Europa hebben voltrokken, anderen leggen het accent op wijzigingen in leefomstandigheden, terwijl een derde groep wetenschappers haar verklaringen overwegend in de ideeëngeschiedenis zoekt.

Elk van die verklaringsmodellen volgt in de geschiedschrijving van de misdaadbestrijding een lange traditie. In sommige gevallen kan worden aangetoond dat zij in hoofdlijnen al door contemporaine auteurs zijn geformuleerd. Dit geldt in het bijzonder voor de gewoonte economische omstandigheden te zien als oorzaak van misdadigheid. Zo is in Frankrijk sedert de publicatie van de oudste landelijke misdaadstatistiek betoogd dat de misdaad in de ontwikkelde stedelijke regio's van het noorden voornamelijk tegen het bezit was gericht, terwijl uit hartstocht gepleegde geweldsmisdrijven in het zuiden overwogen. Deze generalisatie werd later opgenomen in moderne handboeken over de geschiedenis van het Ancien Régime; tegelijkertijd wordt in deze werken de mate waarin een streek gevoelig is geworden voor moderne productiemethoden genoemd als grond voor veranderingen in de aard van de criminaliteit.¹ In de Engelse historiografie, een land waar de geschiedschrijvers sterk worden gehinderd door de uitermate summiere schriftelijke neerslag van processen,² is de aandacht vooral gevallen op de enorme toename van het aantal met de dood bestrafbare delicten tegen bezit na 1689. Als oorzaak van dit verschijnsel wordt ook hier het

¹ Cfr. S.G. Reinhardt, *Crime and Royal Justice in Ancien Régime France*, *Journal of Interdisciplinary History*, XIII, 1983, p.438.

² D. Hay, *War, death and theft in the 18th century*, *Past and Present*, 95, 1982, p.118.

opkomend kapitalisme vermeld dat de vergoddelijkte eigendom tot maat van alle dingen had gemaakt.³ Edward Thompson verontschuldigt zich zelfs, als het optreden van rechters niet door kapitalistische overwegingen blijkt ingegeven.⁴ Een heel ander beeld heeft Louis Chevalier getekend.⁵ Hij heeft de criminaliteit gezien als een mogelijkheid de maatschappij te bestuderen en er - wat hij noemt - de biologische grondslagen van de sociale geschiedenis gevonden. De bevolkingsgroei had volgens hem een zo grote ongelijkheid ten opzichte van leven en dood geschapen, dat sociale pressie alleen nog door middel van misdadigheid kon worden uitgeoefend.⁶ Deze verklaring van criminaliteit in de grote stad heeft bij Bercé zijn pendant op het platteland gekregen. Dat verloordoor de uittocht van het groeiend bevolkingsoverschot naar de stedenalle dynamiek en op den duur ook zijn culturele vormenpracht, autarkie en solidariteit.⁷ Omdat nieuwe socialisatievormen uitkristalliseren, moest het formeel, collectief, ritueel gedrag dat kenmerkend was voor de sociale orde, voortaan met geweld worden gehandhaafd, wat aan de misdadiger de woeste grootsheid van de zwarte held verleende.⁸ Dergelijke opgeschroefde spanningen koneen samenleving niet lang verdragen. Door zich misdragende migrantenniet langer terug te sturen naar hun geboorteplaats, maar op te sluiten in 'depots de mendicité'⁹ en marginale criminaliteit te vervolgen, kon de delinquentie worden ontdaan van haar karakter van politiek en sociaal protest. De sociale revanche en het symbolisch geweld der rechtbanken werden vervangen door klassejustitie van burgerlijke allure.¹⁰ De veranderde mentaliteit der rechters bracht auteurs die nadruk legden op de veranderingen in de wereld van de ideeën ertoe te steunen op het rationalisme van Malebranche en Voltaire. Dit brengt ons op de vermeende invloed der Verlichting, een tijd waarin vooral Beccaria op

³ D. Hay, Authority and the criminal law, *Albions Fatal Tree. Crime and Society in 18th century England*, Harmondsworth 1977, p.18.

⁴ E.P. Thompson, *Whigs and Hunters, The Origine of the Black Act*, Harmondsworth 1977, p.222-223.

⁵ L. Chevalier, *Classes labourieuses et classes dangereuses à Paris pendant la première moitié du XIXe siècle*, Paris 1958.

⁶ A. Abbiatecci, Arsonists in 18th century France, *Deviants and the abandoned in French Society*, ed. by R. Foster and O. Ranum, Baltimore 1978, p.157.

⁷ Y.M. Bercé, *Croquants et Nu-pieds*, Paris 1974, p.224.

⁸ Y. Castan, Mentalité rurale et urbaine à la fin de l'Ancien Régime dans le ressort de Parlement de Toulouse, *Crime et Criminalité en France*, Paris 1971, p.178; M. Bée, Le spectacle de l'exécution dans la France d'Ancien Régime, *Annales ESC*, 38, 1983, p.848.

⁹ J.M. Kaplow, *Les Noms des Rois*, Paris 1974, p.220.

¹⁰ E. Le Roy Ladurie, De la crise ultime à la vrai croissance, *Histoire de la France rurale*, III, Paris 1975, p.549-551.

zeer eloquente wijze pleitte voor humanisering van het barbaarse strafrecht.¹¹ De invloed van de ideeën der Verlichting op de strafrechtspleging van de 18e eeuw is zeer omstrede,¹² maar haar cultuurhistorische betekenis is onmiskenbaar.¹³ Door Foucault werden de veranderingen in de 18e eeuwse gedachtenwereld met meer gezag dan gebruikelijk aangegrepen voor eenuiteenzetting over een verandering in de aard van de bestraffing, waarin hij een overgang zag van wrekende straf naar bescherming van de samenleving door het treffen van disciplinaire maatregelen.¹⁴ Zijn bijdrage aan de discussie maakt het mogelijk een belangrijk deel van de 18e eeuwse literatuur over misdaad en rechtspleging te verstaan, maar levert nogal wat problemen op bij involutie van feitelijke rechtshandelingen.¹⁵

De samenhang tussen de verschillende verklaringsmodellen is evident. De drie verklaringen vloeien onderling in elkaar over en zouden op eenvoudige wijze tot een samenhangende theorie zijn om te bouwen. Toch is het niet zo merkwaardig dat dit nergens is gebeurd. Het beschikbare bronnenmateriaal laat overal een veel gecompliceerder situatie zien. De theoretische beschouwingen lijken ons steeds verder af te brengen van de werkelijkheid naar de aard en het wezen van de mens en naar de meest verborgen oorzaken van zijn handelen, of - om het met Derrida te zeggen - naar metaphysica, naar een vluchtige gedachte. De weg terug naar een beschrijving van verschijnselen, naar de poging de dingen te zien, zoals zij werkelijk zijn, is helaas niet altijd begaanbaar.¹⁶ Het blijkt niet mogelijk een cultuurpatroon te schetsen waarin alle regionaal zeer verschillende gegevens passen. Waaraan ligt dit? Aan de gebruikte bronnen wellicht, of aan de wijze waarop het proces werd gevoerd?

II

De meeste auteurs onderkennen dat zij ernstige problemen hebben met het bronnenmateriaal. In Engeland zijn de zogenaamde 'indictments' erg beknopt. In Frankrijk blijkt het vanwege de omvang van de documentatie daarentegen niet mogelijk meer te onderzoeken dan de akten van één enkel

¹¹ C.B. Beccaria, *Dei delitti e delle pene*, 1764.

¹² S. Faber, *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam*, Arnhem 1983, p.293.

¹³ P. Gay, *The Enlightenment. An Interpretation*, Vol 2: The Science of Freedom, London 1973, p.439-447.

¹⁴ M. Foucault, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Paris 1975; dez., *Moi, Pierre Rivière, ayant égorgé ma mère, ma soeur et mon frère*, ed. par M. Foucault, Paris 1973.

¹⁵ Cfr. C. Ginzburg, *De kaas en de Wormen*, Baarn 1982, p.17-18.

¹⁶ J. Derrida, *The Archeology of the frivolous. Reading Condillac*, Pittsburg 1980, p.33.

type rechtbank, hoewel gelijksoortige kwesties door meerdere gerechtelijke instanties konden worden behandeld en er wegens de hoge proceskosten relatief weinig zaken werden voorgebracht. Ook in Nederland zijn er wel wat moeilijkheden, al was het maar omdat nogal eens ter vereenvoudiging van de gerechtelijke procedure alleen het eenvoudigst bewijsbare feit ten laste werd gelegd.¹⁷ Veel ernstiger is hier te lande het probleem dat door de wijze van procesvoering bijna altijd eenzijdige informatie wordt verkregen. Meestal leverde de bekentenis het bewijs en was de procesvoering summier om kosten te vermijden. Dit impliceert dat er in de procesakten vaak niet al te veel gegevens worden teruggevonden over de oorzaken van de misdrijven en de omstandigheden waaronder zij werdengepleegd. Dit manco is te ernstiger, omdat tot in de 19e eeuw justitie en politie niet alleen een antwoord gaven op criminele, maar ook op sociale problemen.¹⁸

Het kan daarom de moeite lonen de berechting en de bestraffing van al dan niet vermeend crimineel gedrag te onderzoeken bij een bijzondere groep, waarvan de sociale omstandigheden uit tal van andere bronnen tamelijk nauwkeurig bekend zijn. Hier is gekozen voor de groep Joden, die tussen 1750 en 1820 in Limburg woonde of er tijdelijk verbleef. In de loop van de jaren werden uit administratieve bronnen, uit notariële akten en uit de bescheiden der diverse gerechten nagenoeg alle gegevens die betrekking hadden op deze groep, voorzover woonachtig op het grondgebied van de huidige provincie Limburg, verzameld voor het tijdvak 1680 tot 1820. Het woord nagenoeg is hier op zijn plaats, omdat in de tientallen ongeordende en moeilijk toegankelijke archieven die werden geconsulteerd, allicht hier en daar een fragment over het hoofd werd gezien. Ook de identificatie van in de akten genoemde personen met leden van de Joodse bevolkingsgroep kon wel eens problemen opleveren, hoewel de Jiddische namen die zij tot 1808 bijna allemaal gebruikten en de ondertekening van documenten met Hebraïsche karakters doorgaans weinige raden overliet. Alleen bij Sefhardische Joden - zij lieten zich overigens zelden in Limburg zien - was men afhankelijk van de aanduiding 'Jood' in het document zelf en meestal was die wel opgenomen.

Er rijzen echter andere problemen bij de verwerking van deze bronnen. Joden werden om meerdere redenen als vreemdelingen beschouwd en werden dadelijk als zodanig herkend, al was het maar vanwege hun taal. De

¹⁷ N. Castan, *Justice et repression en Languedoc à l'époque des Lumières*, Paris 1980, p.300; Faber, o.c., p.291; D. Hay, *War, death and theft*, o.c., p.118.

¹⁸ E.H. Monkkonen, *The organised response to crime in 19th and 20th century America*, *Journal of Interdisciplinary History*, XIV, 1983, p.128.

meesten waren pas kort in Limburg woonachtig en spraken eenmengelmoes van Jiddisch, Duits en Nederlands. De toenmalige samenleving zag in hen buitenstaanders vanwege hun leefwijze, gewoonten en religieuze gebruiken, zaken waartegen al in een lang vervlogen verleden door allerlei overheden bezwaar was gemaakt en traditionele wettelijke voorschriften zich verzetten. Deze religieus getinte tegenstelling had bovendien ertoe geleid dat Joden voor de meeste stadsbesturen zelfs minder waren dan vreemdelingen, outcasts wier verblijf in de stad niet kon worden getolereerd. Nog kort voor het einde van het Ancien Régime werden steden als Venlo, Roermond, Akenen Luik Joden stelselmatig. Maastricht stond bij uitzondering aan een drietal Joodse families een duurzaam verblijf toe, bij oogluiking overigens aan heel wat meer. Op het platteland was vestiging formeel alleen mogelijk, wanneer aan een aantal voorwaarden was voldaan, waaronder een borgstelling die lastig te verkrijgen was zolangin een gemeenschap niet meerdere Joden woonden.¹⁹ Het niet aanvaardbaar zijn van Joden als inwoners van een stad of dorp had nogal eens consequenties voor de procesvoering: alleen al op grond van hun Jood-zijn kon onmiddellijk verbanning worden uitgesproken. Tenslotte waren de Joden vreemden door hun handelsgebruiken. In plaats van kopers in hun winkel af te wachten, zoals de gildereglementen voorschreven, gingen zij langs de deuren colportereren. Ook droegen zij door het op de markt brengen van allerlei nieuwe goederen bij tot een wijziging in het consumptiepatroon, wat door de gevestigde handel met argusogen werd gezien. Voorts maakten zij door intensief gebruik van wissels het in zwang komen van goedkopere vormen van financiering mogelijk, daarmee de concurrentiepositie van zittende kooplieden opnieuw verslechterend.²⁰ De gilden hebben zich herhaaldelijk tegen dit optreden van Joden verzet, meestal middels uitvoerige civiele procedures, die veel aanvullende informatie verschaffen.

Daarmee komen wij aan de positieve aspecten van onze bronnenverzameling. Niet alleen zijn ons nagenoeg alle strafprocessen bekend, maar ook aanzienlijke aantallen civiele procedures, alsmede via talloze notariële akten een massa gegevens over volontaire jurisdictie. Soms wordt langs die weg onze kennis van door hen begane kleine vermogensdelicten aangevuld.

¹⁹ J.C.G.M. Jansen, Overheid en Joden in het huidige Limburg in de 18e en vroege 19e eeuw, *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg (S.S.E.G.L.)*, XXIII, 1978, p.6, 27-28.

²⁰ Cfr. J.C.G.M. Jansen, De relaties tussen stad en platteland rond Maastricht in de 18e en het begin van de 19e eeuw. Een terreinverkenning, *Stad en Platteland in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot Heden*, 's-Gravenhage 1976, p.76-79.

De terughoudendheid van rechtbanken in Limburg bij de strafrechtelijke behandeling van sommige delicten die Joden nogal eens werden aangewreven, heeft ertoe geleid dat nogal wat vermogensdelicten, zoals gevallen van wisselruiterij of bedrog, langs civiele weg werden afgehandeld. Nog wel vaker deed men echter bij kleinere conflicten een beroep op de notaris. In de 17e en 18e eeuw ontplooiden de Maastrichtse notarissen een grote activiteit in semi-litigieuze kwesties door het opstellen van attestaties (getuigenissen) en interrogaties (ondervragingen), alsmede door insinuaties (aanzeggingen) en protestaties (bezwaren tegen weigerachtige of onvoldoende antwoorden).²¹ Deze vormen van rechtbedeling, die bijzonder goedkoop waren, werden in verband met Joden frequent gebruikt. Niet alleen bij kleine vermogensdelicten, zoals betalingskwesties, maar ook bij lichte geweldsmisdrijven (mishandelingen en zelfs vechtpartijen in de synagoge) en bij conflicten omtrent moraliteit (onverhoede zwangerschappen, verbroken verlovingen e.d.). Het is van belang het beslechten van conflicten door middel van civiele en voluntaire justitie bij ons onderzoek te betrekken om een volledig beeld van de spanningen tussen de Joodse groep en de in cultureel opzicht anders geaarde omgeving te krijgen. Het was ook niet zo opmerkelijk dat in kwesties waarbij Joden waren betrokken in Limburg naar deze rechtsmiddelen werd gegrepen. In grote delen van Europa²² ontstond in de 18e eeuw de gewoonte meer gebruik te maken van vormen van rechtspleging die goedkoper en efficiënter waren dan de strafzaak die door de officieren van justitie steeds minder frequent werd aangespannen omdat de schouten en drossaarden destijds zelf aanzienlijke financiële risico's liepen bij de behandeling van criminele kwesties door de strafrechter. Merkwaardig is slechts dat ook de Joden zelf vaak een beroep deden op de voluntaire rechtspraak van de notaris of grepen naar het middel van het civiele proces om rabbinale beslissingen te ontlopen. De rabbijn werd uitermate zelden om een uitspraak gevraagd, zelfs niet in zuiver religieus-hygiënische kwesties. Bijna altijd deed de Joodse gemeenschap, ook wanneer er uitsluitend Joden bij de kwestie waren betrokken, een beroep op niet-Joodse scheidsrechters. Het aantal procedures is opmerkelijk hoog. In Engeland werd vastgesteld dat het aantal strafzaken per 100.000 inwoners per jaar zelden boven 50 uitkwam. Ook in Amsterdam kwam het aantal arrestanten in de 18e eeuw niet ver boven dat aantal uit, evenmin als in Parijs. In Languedoc lag het

²¹ A.F. Gehlen, *Het notariaat in het Tweeherig Maastricht*, Assen 1981, p.254-259.

²² Vergelijk de hiervoor geciteerde studies van Y. en N. Castan, *passim*.

aantal nog wezenlijk lager.²³ De Limburgse Joden, die gemiddeld een populatie van nog geen 300 personen vormden, waren echter tussen 1755 en 1795 bij tenminste 120 strafprocessen betrokken, wat een gemiddeld aantal zaken per jaar oplevert dat het twintigvoudige was van de hierboven genoemde aantallen. Het aantal civiele zaken vormde een veelvoud daarvan, waarbij nog een minstens zo groot aantal via de notaris geschikte kwesties moet worden gevoegd. Dit grote aantal zaken houdt ongetwijfeld zowel verband met de zwakke sociale positie van de Joden in Limburg als met de toenemende spanningen binnen de Joodse groep zelf tengevolge van de alom om zich heen grijpende assimilatiebeweging.²⁴ Daar zal ook in de meeste gevallen de oorzaak voor de terughoudendheid ten opzichte van de rabbinale rechtspraak hebben gelegen, eerder dan in het gering aantal in de omgeving aanwezige rabbijnen.

Een krachtige toename in de 18e eeuw van acties van particulieren om de maatschappelijke orde met rechtsmiddelen te herstellen, is ook elders vastgesteld.²⁵ Ook in Maastricht werd zo'n handelwijze al eerder aangetroffen, met name bij een studie over krankzinnigenzorg: talrijke burgers van de stad lieten verwanten, die een bedreiging vormden voor hun eigen sociale positie, door de rechter in het zinnelozenhuis opsluiten.²⁶ Men dient er zich van bewust te zijn, dat dit soort sociaal geweld van gerechtelijke instanties in deze tijd lang niet altijd een actie is geweest, geïnitieerd door de overheid; vaak werd zij door belanghebbenden uitgelokt.

III

Het is niet mogelijk in het bestek van een artikel alle tegen Joden gevoerde strafprocessen in de beschouwingen te betrekken. Zoiets zou tot een veel omvangrijker studie leiden. In plaats daarvan zullen we enkele typische processen bekijken, aan de hand waarvan voorlopige conclusies kunnen worden getrokken. In de ochtend van 24 januari 1754 ontstond rond negen uur rumoer in een van de winkelstraten van Tongeren. Een jongeman rende

²³ J.M. Beattie, *The pattern of crime in England, Past and Present*, 62, 1974, p.61-74; Faber, o.c., p.318; P. Petrovitch, *Rechercher sur la criminalité à Paris, Crimes et Criminalité en France sous l'Ancien Régime (17e-18e siècles)*, Paris 1971, p.257; N. Castan, o.c., p.299.

²⁴ Cfr. J. Katz, *Emancipation and Assimilation*, Farnborough 1972; R. Rürup, *Emancipation und Antisemitismus*, Göttingen 1975; D. Feuerwerker, *L'émancipation des Juifs en France de l'Ancien Régime à la fin du second Empire*, Paris 1976.

²⁵ Reinhardt, o.c., p.451-455.

²⁶ J.C.G.M. Jansen, *Waanzin en repressie, De zinnelozen en hun behandeling in Maastricht in de 18e eeuw, S.S.E.G.L., XXIII*, 1978, p.63-97.

weg, gevolgd door een winkelierster, die 'houdt de dief' riep. Enkele burens volgden haar haastig. Een paar straten verder trof men een kleine man aan, rustig wandelend. De winkelierster herkende in hem de dief. Hij werd ter plekke door de omstanders gefouilleerd. Het bleek dat hij alleen een stuk Tongerse tule en een paar handschoenen bij zich had. Na enige tijd werden de gestolen goederen teruggevonden. Zij waren een paar huizen verderop in een paardestal onder het hooi verborgen. De aangehoudene werd vervolgens naar het stadhuis gebracht, waar hij onmiddellijk werd verhoord. Hij deelde mede Moises Levy te heten, 18 jaar oud te zijn en geboren te zijn te Langstadt in de omgeving van Bamberg. Volgens zijn zeggen had hij de voorbije nacht samen met twee andere Joden doorgebracht in een herberg tussen Maastricht en Tongeren en was hij op weg naar Brussel, waar hij zich als knecht wilde verhuren. Eigenlijk zwierf hij al enkele weken door Zuid-Limburg. Hij had in de laatste zes weken immers ook een paar keer gelogd bij Joden in Beek ten noorden van Maastricht. In Tongeren was hij die ochtend in enkele huizen geweest. Hij had geen textiel gestolen, maar wel wat goederen in bewaring gekregen van een andere Jood om mee naar Brussel te nemen.

Deze verklaring volstond. Er werd geen verder onderzoek ingesteld. De zaak werd op de eerstvolgende zittingsdag, 4 februari 1754, voor de schepensbank gebracht, die dadelijk vonnis wees. Moises Levy zou op 7 februari op een schavot worden geseld en daarna voor honderd jaar en een dag uit Tongeren gebannen.²⁷

De procesvoering was hier, evenals in talrijke andere processen die voor stedelijke gerechten werden gevoerd, uitermate summier. Zelden treft men in de akten meer dan vier stukken: een verklaring van het slachtoffer, een lijst met gestelde vragen, de antwoorden van de beschuldigde en het vonnis. Aan de procesvoering werd weinig tijd besteed. Verklaringen van verdachten of getuigen werden bijna nooit gecontroleerd. In het onderhavige geval was niet eens de moeite genomen na te gaan in welke andere huizen in Tongeren Moises was geweest en waar het stuk Tongerse tule vandaan kwam, dat hij bij zich had. Misschien was deze zaak te duidelijk. Maar ook in moeilijker gevallen gaven de rechters de voorkeur aan een heel summier procesvoering.

Voor al de rechtsgrond, waarop een vonnis stoelde, werd zelden geëxpliciteerd. Als er al ingegaan werd op juridische aspecten, dan beperkte het Openbaar Ministerie zich tot de mededeling, dat Joden nu eenmaal alleen

²⁷ Rijksarchief (R.A.) Hasselt, Archief van de Schepensbank Tongeren, no 3212, Proces tegen Moises Levy, 1754.

werden getolereerd, mits zij van onbesproken gedrag waren en voldoende borgen hadden gesteld. Op de keper beschouwd, zo heette het, werden Joden alleen bij oogluiking toegestaan.²⁸ Het was niet zo verwonderlijk, dat bij zulk een haastige procesvorming bijna steeds werd volstaan met verbanning van de beschuldigde. Omdat de beschuldigde toch op doortocht was, had het vonnis voor hem slechts weinig gevolgen. Door de haast waarmee werd gewerkt, verloor de veroordeelde reiziger zelfs slechts weinig tijd. Slechts uitzonderlijk werden bijkomende straffen, zoals geseling, brandmerking of confiscatie van bezittingen opgelegd. Eigenlijk werden dergelijke additionele straffen alleen in de jaren 1787-1793 opgelegd, een periode waarin rechters meenden streng op te moeten treden tegen insluipers, omdat dit fenomeen zich destijds in de steden zo vaak voordeed.²⁹ Zo blijkt dat gestrengheid bij dit opleggen van straffen niet altijd een indicatie hoeft te zijn van veranderingen in de houding ten opzichte van criminaliteit, maar eenvoudig kan worden uitgelokt door toevallige maatschappelijke omstandigheden, die zich slechts gedurende enkele jaren voordeden. In dergelijke omstandigheden waren de rechters alleen heel streng voor bepaalde overtreders van de wetten en normen. Delicten die op zich genomen minstens zo ernstig waren, werden terzelfder tijd zelfs verwaarloosd, zoals wordt bevestigd door een paar zaken, die rond 1790 speelden, waarbij geruchten omtrent infanticide door het Openbaar Ministerie naast zich neer werden gelegd en een zedendelict tot een civiele zaak werd verklaard. Het vervolgingsbeleid op het platteland verschilde van dat in de steden. Op het eerste gezicht lijkt het er chaotischer toe te gaan. De afloop van strafzaken was veel minder voorspelbaar. Daarbij moet echter in het oog worden gehouden, dat het platteland in minstens drie opzichten in het nadeel was bij de steden.

- Vooreerst konden de rechters op het platteland zich veel moeilijker beroepen op een vestigingsverbod voor Joden. Indien Joden een bewijs van goed gedrag konden overleggen en een borg stelden om het risico af te dekken dat zij de gemeenschap geld kostten, wanneer zij een beroep moesten doen op de lokale armenzorg, konden zij zich vrijelijk in Staatse dorpen vestigen. Zelfs wanneer maar ten dele aan deze voorwaarden was voldaan, bleek het bijzonder moeilijk hen uit een dorp te verwijderen

²⁸ Voorheen Rijksarchief Limburg (R.A.L), Brabants Hooggerecht, Depot 3, 6180, De Schout contra de dochter van Simon Stein, 1787. (Signatuur onzeker, zie noot 29).

²⁹ Voorheen RAL, Brabants Hooggerecht, Depot 3, 6180, De Schout contra Samuel Judas, 1793. De archiefsignatuur is onzeker, omdat het archief inmiddels is overgedragen aan het Gemeentearchief Maastricht en daar wordt geordend.

tenzij de schout er vlug bij was, zoals bleek uit een zeven jaar durende procedure in Eijsden.³⁰

- De aanwezigheid van Joden was tenminste in een aantal dorpen in de Staatse dorpen rond Maastricht, die zich aan het einde van de 18e eeuw tot regionale verzorgingscentra hadden ontwikkeld, een economische noodzaak. Het Zuidlimburgse platteland kende in de 18e eeuw een structurele onderbezetting in de dienstverlenende sector. Vooral voor de distributie van goederen en voor transacties met verder weg gelegen handelscentra die nodig waren voor de aanvoer van goederen, waarnaar grote vraag bestond vanwege het snel veranderende consumptiepatroon, waren de dorpen aangewezen op de handelsgeest en de contacten van de Joden.³¹ In dit opzicht vertoonde de toestand in Limburg grote overeenstemming met die in de Pruisische gebieden langs de Rijn, een halve eeuw verder.³² Daar had de overheid maatregelen genomen om de Joden in de gelegenheid te stellen hun bijdrage aan de modernisering van de economie te kunnen leveren. Nu Zuid-Limburg in dezelfde omstandigheden verkeerde was ook hier een zekere mate van tolerantie noodzakelijk.
- De financiële positie van de meeste dorpen was deplorabel. Veel dorpsbesturen moesten nog altijd schulden afbetalen, ontstaan in oorlogen, die vaak al twee of drie generaties eerder waren gevoerd.³³ De publieke schuld was zo hoog opgelopen dat er geen geld was voor sociale zorg of voor publieke werken. In veel gevallen waren de lokale schepenbanken zelfs niet in staat regelmatig strafprocessen te voeren, omdat de dorpskas de kosten niet kon dragen. Dit heeft ertoe geleid, dat het vervolgingsbeleid nogal terughoudend was.

De gevolgen van deze gecompliceerde situatie zijn duidelijk te merken. Doordat het plaatselijk economisch leven niet kon functioneren zonder de Joden, werd voor allerlei kleine handelstransacties een beroep op hen gedaan. Ook gestolen goederen werden hen veelvuldig aangeboden. De Joden, die veelal pas sedert kort in het dorp woonden en met de lokale situatie slecht vertrouwd waren, wisten niet altijd onderscheid te maken tussen betrouwbare en onbetrouwbare handelspartners. Uit onwetendheid

³⁰ J.C.G.M. Jansen, *Overheid en Joden*, o.c., p.35-41.

³¹ J.C.G.M. Jansen, *Stad en platteland*, o.c., p.76-79; J.C.G.M. Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg*, Assen 1979, p.114-127.

³² S. Stern, *Die Preussische Staat und die Juden*, 1. Teil: Die Zeit des grossen Kurfürsten und Friederich I, Tübingen 1962, p.33-51.

³³ M.P. Gutmann, *War and Rural life in the early modern low countries*, Assen 1980, p.62-66.

of onachtzaamheid gingen zij soms in op bedenkelijke aanbiedingen en deden zich nogal wat gevallen van heling voor. Zulke zaken werden dan wèl, dan niet vervolgd. Het is moeilijk daarin enige lijn te onderkennen. Soms werd zelfs tot vervolging overgegaan nadat de Jood vooraf bij plaatselijke bestuurders was gaan vragen of hij bepaalde goederen wel kon kopen.³⁴ Of een schout werkelijk tot vervolging overging, was ook afhankelijk van de mogelijkheden die hij zag om de proceskosten te verhalen. Een enigszins welgestelde Jood liep daarom meer kans betrokken te raken in een procedure wegens heling. De schouten waren dan weinig kieskeurig. Soms was een aanklacht niet meer dan een poging tot afpersing. Veelbetekenend zijn in dit verband de woorden in een brief aan Moyses Israël Polack uit 1731, gevonden in de akten van een tegen hem gevoerd proces wegens heling: '...doch Godt sij gelooft daer is geen gevaer meer; 't is alles gedaen; maer 't cost gelt; in een dagh of twee sal iemandt bij U weesen, die sal met U verder mondeling spreekken...'.³⁵ Ook later kwamen zulke gevallen vaak voor. Het regent klachten over pogingen van magistraten om de Joden geld uit de zak te kloppen door het aanspannen van processen.³⁶ In Valkenburg is het voorgekomen dat een burgemeester als herbergspelletje een helingzaak ensceneerde, die voor de bejaarde Levy Benedict ernstige gevolgen had.³⁷ Verklaringen van dieven, dat zij de gestolen goederen hadden verkocht aan een of andere Jood konden gemakkelijk tot willekeurige aanklachten of afpersingen leiden. Een Maastrichtse officier van justitie, vice-hoogschout Olivier, ontdekte dat zijn collega uit het Staats gebied van Valkenburg het had bestaan de Meerssense Jood Bernard Levi een aanzienlijk bedrag uit de zak te kloppen, nadat hem ter ore was gekomen dat leden van een dievenbende gestolen goed aan een van de zonen van Bernard hadden verkocht. Olivier dacht ook een graantje mee te kunnen pikken en arresteerde de beschuldigde alsnog. Na een paar dagen liet hij de jongeman weer gaan. De reden voor dit seponeringsbesluit is niet bekend, maar het lijkt naïef te geloven dat dit alleen maar kwam omdat vader Bernard een beroep had gedaan op de rechtsregel 'Non bis in idem'. Soms liepen zulke min of meer geënsceneerde processen volledig uit de

³⁴ R.A. Hasselt, Archief Petersheim, bundel III, Strafzaak tegen Abraham Aaron, 1722.

³⁵ Voorheen RAL, Brabants Hooggerecht Maastricht, Depot 3, 5782, Brief van Joseph Bernard te Meerssen aan Moyses den Polacq te Valkenburg, d.d. 8 mei 1731. (Signatuur onzeker, zie noot 29).

³⁶ RAL, Archief Landen van Overmaze, Eijsden 5181, Eliasar Cohen contra de Schout, november 1773.

³⁷ RAL, Archief Landen van Overmaze, Valkenburg 8163, Proces tegen Levy Benedict en zijn zoon, 1756.

hand. In de hectische dagen van de Bokkerijdersprocessen werd een heling-zaak door de schout van Beek uitgebreid tot de beschuldiging van medeplichtigheid aan diefstallen, hetgeen een Jood het leven kostte: hij werd gehangen.³⁸ Een poging van de drost van het destijds Staatse dorpje Leuth, nu behorend tot de Belgische gemeente Maasmechelen, om een sedert lang in die plaats gevestigde Jood te vervolgen op grond van verklaringen die enkele in Luik gehangen misdadigers tegen hem hadden afgelegd, liep voor deze magistraat niet bevredigend af. Verwanten van de beschuldigde gingen in beroep in Aken, waar het gerecht zich bevoegd verklaarde van de aangelegenheid kennis te nemen vanwege twijfels aan de rechtmatigheid van de procedure, hoewel het om een halszaak ging, waarin eigenlijk geen beroep openstond. De daarop volgende juridische strijd tussen het dorpsgerecht en de magistraat van Aken werd opgelost door de gevangenisdeuren open te zetten en de Jood te laten ontsnappen. Zo konden zijn goederen toch worden geconfisceerd. Uit de opbrengst vereffende de schout onder meer onbetaalde rekeningen wegens door de beschuldigde aan hem geleverd vlees!³⁹

IV

Een schepenbank kon zich vanzelfsprekend niet permitteren dat hogere instanties zich met haar zaken bezig hielden. Het laatst genoemde proces gaf dan ook aanleiding om iets zorgvuldiger om te springen met kwesties aangaande Joden en te zoeken naar rechtsregels. In november 1751 werd daarom door de schepenen van Leuth juridisch advies gevraagd aan de Maastrichtse rechtsgeleerde Abraham van den Heuvel. Deze kwam tot de verbijsterende uitspraak dat alle tot nu toe in de betreffende zaak overgelegde stukken weliswaar geen enkele bewijskracht hadden, maar dat een gerecht bij ernstige verdenking een Jood geen gelegenheid mocht bieden te ontsnappen en hem daarom ook bij een gebrekkig bewijs gerust provisioneel in hechtenis kon nemen. Toen dit document de Leuthse rechters bereikte, schreef de advocaat van de beschuldigde dadelijk een verweerschrift. Hij argumenteerde dat sedert Karel V iedere verdachte moest worden verdedigd door een advocaat en dat rechtbanken zelfs verplicht waren er een toe te wijzen. Hij protesteerde tegen het feit dat het gerecht in de onderhavige kwestie zelfs had gepoogd de advocaat uit te sluiten van het proces. Voor het

³⁸ RAL, Archief Landen van Overmaze, Valkenburg 8161, Proces tegen Abraham Nathan uit Beek, 1773.

³⁹ R.A. Hasselt, Archief Schepenbank Leuth, Bundel I, Proces tegen Isaac Joseph, 1751-1752.

hof van beroep ging hij zelfs zo ver de vier juridisch onervaren boeren te wraken die rechter speelden, omdat zij nu eenmaal schepenen waren. Advocaat Pflieger aarzelde niet te spreken van een wederrechtelijke en onrechtvaardige procesvoering.⁴⁰

Enige jaren later, in 1767-1768, probeerde de drossaard van Leuth opnieuw Joden met harde hand te weren. Terugkerend van een generale jacht op vagebonden op de hei tussen Maaseik en Rekem trof hij een zestal berooide Joden aan, die juist de Maas waren overgestoken. Zij werden gearresteerd en opgesloten in een boerenschuur. Toen het groepje daar enkele uren later werd weggehaald om naar het gevang te worden overgebracht, troffen de helpers van de drossaard in de schuur een ijzeren staaf aan, die als breekijzer kon worden gebruikt. De drossaard zag in deze samenloop van omstandigheden voldoende aanleiding de Joden voor te werpen vagebonden en inbrekers te zijn. Verhoren leverden weinig meer op dan dat alle beschuldigen bij hoog en bij laag volhielden niets af te weten van het breekijzer en arme en berooide Joodse colporteurs en kleine handelaren te zijn, die deels zelf niet zo lang geleden aan de andere kant van de Maas door boeven waren uitgeschud. Opnieuw bleven de aanklachten vaag en de bewijzen onduidelijk,⁴¹ zodat na enkele maanden aan de juristen Brull en Banens te Maastricht advies werd gevraagd omdat de Leuthse drossaard scherpe examinatie overwoog. Deze redeneerden als volgt: in een ordonnantie van Philips II van 1570 werd bepaald dat tortuur slechts mag worden toegepast als het bewijs zo overvloedig is, dat alleen nog de bekentenis schijnt te ontbreken. Het edict van Albertus en Isabella van 1 juni 1609 bepaalde in artikel 31 echter, dat vagebonden mogen worden getortureerd als zij geen behoorlijke antwoorden geven. Deze Zuidnederlandse rechtspraktijk werd bij plakkaat van 9 maart 1614 overgenomen door de Staten van Holland en West-Friesland (!) - let wel: over de Staten-Generaal die de Generaliteitslanden bestuurden, wordt in het stuk niet gesproken - en uitgebreid tot dieven, geweldenaars, huisbrekers en bedelaars. Ook in de literatuur wordt herhaaldelijk betoogd dat men vagebonden en landlopers veel sneller tot de pijnbank mag verwijzen dan 'personen van aanzien en gelegenheid'.⁴² Welnu, in het onderhavige geval hebben we te maken met personen, gedeeltelijk zonder vaste woon- of verblijfplaats, die ervan worden verdacht gauwdieven te zijn. Hard optreden is dus alleszins verantwoord. Geadviseerd werd over

⁴⁰ R.A. Hasselt, Schepenbank Leuth, Bundel I, Stukken van 14 juni 1752 en 29 juli 1752.

⁴¹ R.A. Hasselt, Schepenbank Leuth, Bundel II, Proces tegen Philip Meyer, Simon Samuel, Salomon Moyses, Matthys Meyer, Zelig Mangels en Manus Gronsveld, 1767-1768.

⁴² T.a.p., Advies van Banens en Brull, d.d. 3 januari 1768.

te gaan tot de tortuur. Van het verhoor op de pijnbank zijn nauwkeurige notulen bewaard gebleven. Slechts een van de vijf getortureerden - de zesde was inmiddels ontsnapt - hield na negen uur marteling zijn onschuld vol; een tweede stierf op de pijnbank; de drie anderen verklaarden zich bereid alles toe te geven wat de rechters wilden horen. Desondanks bleven er twijfels bestaan; met name was het gerecht het niet eens over de schuld van elk der verdachten op zich. Opnieuw werden de hiervóór al genoemde rechtgeleerden geraadpleegd. De Maastrichtse juristen overtuigden het gerecht in Leuth er met een beroep op Bodin van, dat in zulke gevallen ernstige verdenking voldoende was om onverwijld de zwaarste straf op te leggen. Zij adviseerden dan ook deze Joden allemaal te hangen, omdat zij 'van hetselve geselschap en deselve troupen moeten gecenseerd worden'.⁴³ Zo is het met een drietal ook gebeurd. De verdachte die als enige op de pijnbank stand had gehouden, werd geruime tijd na de anderen gehangen, omdat zijn lotgenoten waren gestorven op de verklaring dat hij mede schuldig was. Deze wijze van optreden, waarbij colporterende Joden tot bedelaars, vagebonden en gauwdieven werden verklaard, bleek in de rechtspraktijk in de dorpen minder goed te passen dan op het eerste gezicht lijkt. Het Leuthse voorbeeld maakte geen school. De kosten van een procedure zoals daar gevoerd, liepen buitengewoon hoog op, in het onderhavige geval tot 2.000 gulden. De dorpen Leuth, Meeswijk en Eijsden die om onduidelijke redenen gezamenlijk aansprakelijk waren, waren niet in staat de rekening te voldoen. Op verzoek van het schepencollege - waarvan twee leden analfabeet bleken te zijn(!) - besloot de lokale heer voor deze keer een deel van de rekening te betalen; voor de rest namen de gezamenlijke banken een lening op.⁴⁴ Het was nodig een heel wat eenvoudiger systeem van rechtspleging te ontwikkelen. Ook daarmee werd omstreeks 1750 een begin gemaakt. Het kwam erop neer dat werd gepoogd een rechtsregel te ontwikkelen die het mogelijk maakte zonder omwegen vonnis te wijzen. Dit kon slechts door de Joodse leefwijze zelf als crimineel te bestempelen. Zonder omwegen gingen sommigen daartoe over. Een schout sprak in 1755 in een requisitoir van 'een diefachtige passie aan de Joodsche natie soo eygen'.⁴⁵ Twee jaar later heette het 'dat de gedetineerde als eene smousinne soo wel als de overige van dat geslacht, in vehemente suspicie liggen haer dagelycx's werck te maeken van

⁴³ T.a.p., Advies van Banens en Brull, d.d. 16 januari 1768.

⁴⁴ T.a.p., Verzoek met apostelle van Schepenen van Leuth etc. aan de vrijheer van Leuth, d.d. 23 februari 1768.

⁴⁵ Voorheen RAL, Depot 3, 5785, Zaak tegen Aaron Meyer, oktober 1755.

weetens en willens gestolene goederen te coopen'.⁴⁶ In 1771 werd in een uitvoerige philippica uiteengezet dat Joden zich inbeelden 'dat allen hetgene door Christenen bezeten wordt, hun als het zaad van Abraham van rechtswege toekomt, en daarom ook geene swarigheid maken zig hetzelfde quovis modo eigen te maken'.⁴⁷ Telkens werd daaruit de conclusie getrokken, dat men als het om rondtrekkende Joden ging van het normale procesrecht kon afwijken.⁴⁸ Als algemeen axioma kon dan de regel worden gehanteerd: 'Quod cum Judaeis regnitus sed rigor juris servandus est'.⁴⁹ Dit uitgangspunt had weliswaar het voordeel dat het de mogelijkheid schiep steeds een z.g. 'extra-ordinaire genachtinge' (buitengewone rechtspleging) toe te passen, die sterk verkort was en nauwelijks tot juridische complicaties leidde. Langdurige procedures en uitvoerige onderzoeken dienden immers, zoals de schout van Eijsden het uitdrukte, alleen maar om 'het recht illusoir te maken'.⁵⁰ Ondanks al deze voordelen, verbonden aan de buitengewone rechtspleging, waren velen zich destijds bewust van haar nadelen. Allereerst was zij tamelijk onduidelijk. Er kon voorts een voorkeur voor rigoreus optreden uit voortvloeien die ook voor de klagende partij heel vervelende consequenties kon hebben. Vaak leidde deze werkwijze tot een stortvloed van processen, waarbij ook zaken die gewoonlijk civiel werden afgedaan aan de strafrechter werden voorgelegd, omdat kwade trouw per definitie werd verondersteld, een en ander tot groot nadeel voor de dorpskas.

Tegen het einde van het Ancien Régime ontwikkelde de Maastrichtse jurist Matthias van Heylerhoff (1745-1826), sedert 1788 Luiks pensionaris in Maastricht en een man die later bekendheid verwierf door een opmerkelijke memorie te schrijven over de geschiedenis en de vroegere rechtspraak in zijn geboortestreek,⁵¹ een sluitender en bruikbaarere theorie in een advies dat hij uitbracht ten behoeve van een civiele procedure, dienend voor het gerecht te Gulpen tussen zekere J.L. Ernst en de Jood Kivi Isaac. In dit advies van 3 september 1790 ontwikkelde Van Heylerhoff de volgende gedachten naar aanleiding van het verzoek van Ernst zijn tegenstander te gijzelen: Indien Isaac geen vast inwoner van het dorp is, is de zaak duidelijk: arresten tegen vreemde personen zijn hier te lande altijd gebruikelijk ge-

⁴⁶ Voorheen RAL, Depot 3, 5787, Zaak tegen de Jodin Lasey, januari 1758.

⁴⁷ Voorheen RAL, Depot 3, 5788, Zaak tegen Isaac Levi en Jacob Salomon, 14 januari 1771.

⁴⁸ Voorheen RAL, Depot 3, 6180, Zaak tegen de dochter van Simon Stein, januari 1787.

⁴⁹ Voorheen RAL, Depot 3, 5788, Zaak tegen Isaac Levi en Jacob Salomon, januari 1777.

⁵⁰ RAL, Landen van Overmaze, 5182, Eijsden, Zaak tegen Moises Caan, 1750.

⁵¹ Artikel: Matthias van Heylerhoff, te verschijnen in Limburgs Biografisch Woordenboek, deel I.

weest, zowel in criminele als in civiele zaken. Als hij wel inwoner van de schepenbank is, dient men bedenkingen te koesteren tegen gijzeling, tenzij 'quis civis aut incola suspectus sit de fuga'. Vermoeden van vlucht bestaat in vier gevallen: als een winkel tegen het gebruik blijft gesloten, als aan bij de wet verboden spelen is deelgenomen, als geld onder zware eden wordt aanvaard en als goederen worden verborgen. Het laatste schijnt in het onderhavige geval te zijn voorgekomen; tenminste moet met frauduleuze verduistering van goederen rekening worden gehouden. Het gaat immers om een Jood 'welke natie, tenminsten zooals dezelve hier te lande bestaat, doorgaans eer suspect is van fraude en bedrog'.⁵² Samenvattend kan in Jodenzaken dus altijd vreemdelingenrecht worden toegepast. Daarmee was de juridische positie van Joden in de dorpen, waar zij officieel mochten wonen, teruggebracht tot die in de steden, waaruit zij sedert de Middeleeuwen waren gebannen en was een uiterst eenvoudige rechtsregel gevonden: Joden konden te allen tijde voor het gerecht als vreemdelingen worden behandeld.

V

Het is opmerkelijk dat de juridische constructie die door Van Heylerhoff werd bedacht ook in later jaren, nadat het Staatse bestuur was vervangen door het Franse regime, is blijven voortbestaan. Dit is te opmerkelijker, omdat het Franse bestuur een grondige hervorming van de sociale positie van de Joden tot stand had gebracht. Bij het begin van de Revolutie in 1789 was de Franse Staten-Generaal via de Cahiers de Doléance uitvoerig geïnformeerd over het Jodenprobleem.⁵³ Vooral in het oosten van Frankrijk was de kwestie delicaat: de bevolking van Elzas-Lotharingen was sedert lang geconfronteerd met de nadelige gevolgen van de scherpe concurrentie die Joden de christelijke handelaren aandeden en met Joodse woekerpraktijken.⁵⁴ Het probleem was onoplosbaar. Verdreef men de Joden dan zou men de economie in die streken verstikken, nam men hen voor lief, dan liep men de kans dat de Joden de lokale middenstand dood concurreerden. Ondanks

⁵² RAL, Landen van Overmaze, 8787, Advies van Van Heylerhoff, d.d. 3 september 1790.

⁵³ D. Feuerwerker, *Les Juifs en France. Anatomie de 307 Cahiers de Doleances de 1789*, *Annales E.S.C.*, 1965, p. 45-61.

⁵⁴ S. Szajkowski, *The Jewish Problem in Alsace, Metz and Lorraine on the eve of the Revolution of 1789, Jews and the French Revolution of 1789, 1830 and 1848*, New York 1970, p. 317-318; R. Auchel, *Les Juifs en France*, Paris 1946, p. 213-214; F. Delpech, *La Revolution et l'Empire, Histoire des Juifs en France*, Toulouse 1972, p. 278.

van meerdere kanten ondernomen pogingen werd voorlopig in deze kwestie niets ondernomen.⁵⁵ Met de aanneming van de Verklaring van de Rechten van de Mens op 27 augustus 1789 was nog niets ten gunste van de Joden gezegd, zo bleek weldra.⁵⁶ Pas op 28 september 1791 werd een geamendeerd voorstel van Adrien du Port in de Assemblée Nationale aangenomen, waarin de burgerrechten uit de pas aangenomen constitutie ook op Joden van toepassing werden verklaard, voorzover zij de burgerreed aflegden en afstand deden van hun vroegere voorrechten.⁵⁷ Deze beslissing veroorzaakte een golf van enthousiasme onder de Joden in en buiten Frankrijk, hoewel het een eigenlijke vorm van uitzonderingsrecht was.⁵⁸ Desondanks bleek spoedig dat de vooroordelen tegen de Joden niet waren weggenomen, ook niet in bestuurlijke kring. Een kwestie die kort na de inlijving van de Zuidelijke Nederlanden bij Frankrijk speelde, levert daarvan een duidelijk bewijs.

In augustus 1796 had de minister van politie aan de commissaris van het Directoire Exécutif in Maastricht, Girard, gevraagd een bepaalde Jood op te sporen, omdat hij deel uit zou maken van een internationale Joodse bende dieven en helers. Girard berichtte een paar dagen later dat hij de betreffende niet kon vinden, maar voegde aan deze mededeling de opmerking toe dat hij de verdenkingen tegen de Joden deelde. Hij stelde voor de Vreemdelingenwetten op hen toe te passen en hen naar hun geboorteplaatsen terug te sturen. Op voorhand liet hij in de kantons lijsten van aldaar woonachtige Joden opstellen.

Een aantal kantonscommissarissen wilde verder gaan dan de leiding van het departement. De commissaris in Meerssen stelde voor alle Joodse huizen regelmatig te doorzoeken. Veel Joden zwierven naar zijn mening rond zonder middelen van bestaan en leefden ondanks hun schamele afkomst als rijke burgers, iets wat hij zeer verdacht vond. Een andere commissaris wilde zelfs alle Joodse colporteurs onmiddellijk arresteren en hun koopwaar verbeurd verklaren. Op 25 april 1797 liet de minister van politie weten van harte in te stemmen met het gevoerde beleid. Hij gaf opdracht de Vreemdelingenwet van 1 oktober 1796 in alle gestrengheid tegen Joden toe te passen en

⁵⁵ G. Lefebvre, *La Revolution française*, Paris 1969, p. 146; dez., *La Grande peur de 1789*, Paris 1970, p. 131-132.

⁵⁶ A. Herzberg, *The French Enlightenment and the Jews. The Origins of modern Antisemitism*, New York 1968, p. 339; D. Feuerwerker, *L'émancipation des Juifs en France*, Paris 1976, p. 327.

⁵⁷ Feuerwerker, *L'émancipation*, o.c., p. 389-392.

⁵⁸ R. Learsy, *Het Joodse Volk*, Amsterdam 1955, p. 206; A. Kober, *The french Revolution and the Jews in Germany*, *Jewish Social Studies*, VII, 1945, p. 291-322.

wraakte de houding van sommige 'agents municipals', die hen wilden vrijstellen van uit deze wet voortvloeiende verplichtingen.⁵⁹ Het is niet helemaal duidelijk, hoe Girard op de gedachte kwam de Vreemdelingenwet te benutten ten behoeve van een restrictieve politiek ten opzichte van Joden. Het is niet uitgesloten dat hij ook in deze kwestie, zoals in zoveel andere, een advies van Van Heylerhoff heeft opgevolgd. Hoe dit ook zij, vast staat dat tijdens het Franse bestuur geregeld van het vreemdelingenrecht gebruik werd gemaakt om Joden het leven zuur te maken. Het was een van de redenen dat in de twintig jaar dat de Fransen Limburg bestuurden, zoveel processen tegen Joden werden gevoerd. Hoewel het restrictieve optreden nu niet langer was gebaseerd op vage rechtsbeginselen, maar op 'zekere wetten', bleef het tweeslachtig. Bij het vervolgingsbeleid, dat nauwelijks was geëxpliciteerd en zich onttrok aan controle van openbare lichamen, kon met een beroep op de Vreemdelingenwet steeds uitzonderingsrecht worden toegepast. Bescherming van de traditionele sociale verhoudingen en angst voor vreemdelingen bleven de algemene rechtsnormen overheersen, zodra bij een zaak een of meer Joden waren betrokken.

Deze beleidslijn werd ook na 1815 tijdens het Nederlandse bewind voortgezet, zoals blijkt uit een proces tegen een zestal marskramers uit 1820 en 1821.⁶⁰ Het is van belang iets uitvoeriger bij dit proces stil te staan, omdat de tegenstelling tussen het vervolgingsbeleid van het openbaar ministerie en rechterlijke beslissingen er bijzonder duidelijk in naar voren komt. Begin december 1820 werd in Maastricht bij een controle van logementen een zevental Joden gearresteerd, die op één na pas enkele dagen in de stad verbleven. Zij verklaarden desgevraagd voor hun broodwinning langs de huizen te trekken met allerlei kleine waren, zoals brillen en snuisterijen, maar hadden geen van allen goederen bij zich. Een tweetal was uit Pruisen naar de Nederlanden gekomen, omdat in dat land op 1 januari 1821 een verbod op marskramerij van kracht zou worden, een derde had Pruisen verlaten om zich te onttrekken aan de militaire dienst. Kennelijk zag het openbaar ministerie in, dat de arrestatie van deze groep Joden politieke moeilijkheden kon opleveren. Het was algemeen bekend dat de Joden in verschillende delen van Duitsland op dat ogenblik werden vervolgd. In Bremen waren de Joden verdreven, in Hamburg waren hen beperkingen opgelegd bij hun handel en bij de verwerving van eigendom. Juist in deze twee steden hadden twee van de zes gearresteerden hun levensonderhoud

⁵⁹ RAL, Archief van het Departement van de Nedermaas, no 4311, Brigandages an IV-V (1796-1797).

⁶⁰ RAL, Nieuw Rechterlijk Archief, 481, Proces tegen een groep vagebonderende Joden.

verdiend. De anderen hadden activiteiten ontplooid in de omgeving van Frankfurt en Heidelberg, centra van de z.g. Hep-Hep-beweging, waarbij pogrom-achtige excessen waren voorgekomen.⁶¹ Onder deze omstandigheden mocht worden verwacht dat een deel van de publieke opinie zich tegen de arrestatie van deze Joodse vluchtelingen zou verzetten. Vandaar dat de officier van justitie zich aanstonds tot de procureur-generaal in Luik wendde om zijn opinie te vernemen. Deze haastte zich het justitieel optreden in Maastricht goed te keuren. Met uitzondering van de Jood Nathan Joseph, die al 14 maanden in Maastricht woonde, ging het naar zijn mening om personen zonder vast domicilie, zonder degelijke middelen van bestaan en, omdat het marskramers zonder koopwaar betrof, ook zonder beroep of ambacht, wat betekende dat de omschrijving van 'vagabonds ou gens sans aveu' uit artikel 270 van de Code Pénal volledig op hen van toepassing was.⁶² De procureur-generaal gaf zijn ondergeschikte de raad de gevangenen eerst te vervolgen wegens landloperij, wat een gevangenisstraf van 6 maanden en vervolgens uitwijzing uit het land kon opleveren, en tegelijk na te gaan of zij in de streek rond Aken, waar zij kort voor hun aankomst in Maastricht hadden verbleven, wellicht strafbare feiten hadden begaan. Hij zag namelijk in de gearresteerden een 'bande de malveillans', een bende kwaadwilligen die hij tot struikroverij in staat achtte.⁶³

Het proces verliep echter voor het openbaar ministerie allerminst voorspoedig. Weliswaar werd op 22 september 1820 een bevel tot inbewaringhouding verkregen, maar bij de behandeling voor de rechtbank in eerste aanleg in Maastricht bleek dat de rechter de aanklacht niet bewezen achtte. Hij beschouwde de gearresteerden niet als landlopers. Op bevel van de procureur-generaal, die beweerde daarover met de minister van justitie overleg te hebben gepleegd, werd de gevangenhouding na dit vonnis evenwel niet beëindigd. Opnieuw probeerde men in Aken en omgeving bewijzen te vergaren van struikroverij. Deze kwamen echter niet boven tafel. Daarop werd door het openbaar ministerie besloten de Joden over de grens te zetten. Die beslissing was kennelijk in strijd met de wet. Artikel 272 van de Code Pénal bepaalde immers: 'Les individus déclarés vagabonds par jugement pourront, s'ils sont étrangers, être conduits, par les ordres du gouvernement, hors du territoire du Royaume'⁶⁴ en hier ging het om personen

⁶¹ M.L. Margolis and A. Marx, *A history of the Jewish people*, New York 1972, p.635-636.

⁶² Cfr. M. Locré, *Législation civile, commerciale et criminelle, ou commentaire et complétement des codes français*, t.XV, Bruxelles 1837, p. 247.

⁶³ RAL, Nieuw Rechterlijk Archief, 481, Brief van procureur-generaal Leclerq te Luik aan officier van justitie Cruts te Maastricht, d.d. 16 december 1820.

⁶⁴ Locré, o.c., p.247.

waarvan de rechter uitdrukkelijk had gezegd dat zij geen landlopers waren. Tot schrik van alle betrokkenen werd de uitwijzing een regelrechte ramp. Men probeerde de zes Joden bij Aken de grens over te zetten. Daar constateerde de Pruisische directeur van politie evenwel dat vier van de zes uitgezonden in Amsterdam waren geboren. Hij stuurde hen daarheen onmiddellijk terug. De twee overigen waren weliswaar geboren in de buurt van Heidelberg en Neuweid, maar omdat geen rechterlijk uitwijzingsbevel voorlag, weigerde Pruisen de kosten van transport naar Zuid-Duitsland voor zijn rekening te nemen. De Akense politie-functionaris stelde zelfs dat de betrokkenen, de gebroeders David, laatstelijk verblijf hadden gehouden in Maastricht en zond ze daarheen terug.

De justitiële autoriteiten aldaar waren hevig verontwaardigd. De redenering van de Akenaren dat landlopers het laatste verbleven hadden in de plaats, waar zij waren gearresteerd, maakte naar hun mening ieder uitwijzingsbevel illusoir. Het parket wist Buitenlandse Zaken te bewegen in Berlijn tegen de gang van zaken te protesteren, maar ook dat bracht de oplossing van de kwestie niet dichterbij. Het enige gevolg was dat ook koning Willem I zich met de aangelegenheid ging bemoeien omdat zijn buitenlandse dienst voor schut was gezet. Na hernieuwd overleg met de minister van justitie werd besloten de twee overgebleven Joden paspoorten te verstrekken onder voorwaarde dat zij zich bereid verklaarden vrijwillig onder politiegeleide de grens over te gaan. De gouverneur van Limburg weigerde echter aan deze oplossing mee te werken: hij verstreekte geen paspoorten omdat geen geboortebewijzen aanwezig waren en de laatste verblijfplaats van de gebroeders David onbekend was, zodat noch duidelijk was aan wie noch door wie de paspoorten moesten worden uitgegeven. Intussen zaten de beide Joden al zeven maanden in hechtenis, meer dan de maximumtermijn die de Code Pénal voor landloperij toestond. Het zag er naar uit dat men nooit meer van hen af zou komen. Ten einde raad werden de Joden zonder paspoort in vrijheid gesteld, nadat voor hen een weg naar het zuidoosten van Luxemburg was uitgestippeld, in de hoop dat zij daar, buiten Pruisisch gebied, de grens over konden komen.⁶⁵

Het hier beschreven misbruik van de wet zal ongetwijfeld deels uit toevallige omstandigheden moeten worden verklaard. Het gaat te ver daarin openlijk anti-semitisme te zien. Een deel van de publieke opinie in Limburg was in de 19e eeuw nogal gevoelig voor invloeden van sociaal-culturele aard uit het Rijnland. Het is goed mogelijk dat bij een aantal magistraatspersonen de

⁶⁵ RAL, Nieuw Rechterlijk Archief, 481, Brief van procureur Van Slype te Maastricht aan procureur Cruts, d.d. 29 november 1821.

vrees leefde dat de onrust in het westen van Duitsland, waar de anti-Joodse agitatie nog geruime tijd voortduurde, naar Limburg zou overslaan. Vanwege de latente spanningen binnen de Joodse gemeenschap zelf was voor zo'n veronderstelling ook wel enige aanleiding.⁶⁶ Het was allerminst zeker dat de al sinds lang in Limburg woonachtige Joden de vluchtelingen in hun midden zouden accepteren. Daar kwam bij dat de economische toestand in Limburg omstreeks 1820 deplorabel was. De landbouw leed sedert enkele jaren onder een hevige crisis, veroorzaakt door sterk gedaalde graanprijzen; de nijverheid had een paar heel matige jaren achter de rug en was verouderd en zeer kleinschalig.⁶⁷ Onder die omstandigheden kon Limburg de instroom van grotere groepen vluchtelingen nauwelijks verwerken. Daarmee zijn wel enkele aanleidingen voor de geschetste afkeer van vreemdelingen gegeven, maar is nog niets gezegd over oorzaken en sociologische implicaties van het gevoerde beleid.

VI

De meest opmerkelijke conclusies uit onze beschouwingen over de houding van rechterlijke instanties ten opzichte van Joden kunnen worden omschreven in termen als afwenteling en verantwoording. Onder afwenteling verstaan wij de tendens de eigen gemeenschap te vrijwaren voor de gevolgen van strafbare feiten, door personen die geacht werden een potentieel gevaar voor die samenleving te zijn over de grens te zetten. Onder verantwoording de tendens een theoretisch en juridisch sluitend systeem te ontwikkelen om te verantwoorden dat werd volstaan met een korte en goedkope rechtsgang in zaken waarbij Joden waren betrokken. In de eerste helft van de 18e eeuw werden problemen met Joden die ogenschijnlijk een crimineel verleden hadden snel afgewenteld op de bestuurlijke kaders van andere staten door de beschuldigen op de snelst mogelijke wijze over de grens te zetten. In de tweede helft van de 18e eeuw werd dit beleid in tweeërlei opzicht genuanceerd. Als de omstandigheden er aanleiding toe gaven, d.w.z. als de criminaliteit deel scheen uit te maken van een golf van misdadigheid binnen de sociale omgeving, werd hard opgetreden. Op zichzelf staande feitelijkheden werden, ook al waren zij heel ernstig, om de simpele reden dat zij de

⁶⁶ Cfr. R. C. Hekker, Zeven Eeuwen Joods leven in Limburg, *Cramignon*, speciale uitgave van Neerlands Volksleven, XX, 1970, p. 73.

⁶⁷ Cfr. I. J. Brugmans, *Statisieken van de Nederlandse Nijverheid*, 2 dln., 's-Gravenhage 1956; J. F. R. Philips, *De landbouwstructuur in Zuid-Limburg in de eerste helft van de 19e eeuw in vergelijking met de aangrenzende Duitse en Belgische lössgebieden*, *S. S. E. G. L.*, XII, 1967, p. 1-27.

structuur van de samenleving niet aantastten maar slechts tegen een individu gericht schenen, bij voorkeur naar de voluntaire of civiele rechtspraak verwezen. Anders gezegd, bij kwesties die geen ernstige sociale repercussies hadden, liet men het partijen zelf uitzoeken.

Zulk een tweeslachtig beleid vereist dat het optreden van de rechters opnieuw theoretisch en ideologisch werd verantwoord. Na een aarzelende start deed men daartoe een beroep op het vreemdelingenrecht: een Jood was per definitie nooit meer dan een tijdelijk en toevallig lid van de regionale gemeenschap; hij kon geaccepteerd worden, maar noodzakelijk was dat niet. Deze houding sloot aan bij de oplossingen, die in Frankrijk tijdens het Ancien Régime waren gevonden voor soortgelijke moeilijkheden. Daar was al in de 18e eeuw de samenleving bedreigd door de aanwezigheid van rondtrekkende arbeidskrachten, die her en der criminele activiteiten ontplooiden. Voor de oplossing van dit vraagstuk van de 'vreemdeling in eigen land' was de wetgeving op de landloperij, de 'vagabondage' ontworpen.⁶⁸ Die wetgeving kon gemakkelijk op de Joden worden toegepast, omdat ook zij door de aard van hun economische activiteiten regelmatig van woonplaats veranderden. Nadat deze oplossing eenmaal was ontwikkeld en door het Franse bestuur met succes toegepast, werd zij zonder noemenswaardige wijzigingen door het bestuursapparaat van het Verenigd Koninkrijk overgenomen.

Het gebruik van geweld - soms zelfs uitdrukkelijk in strijd met de wet - tegen Joden is ongetwijfeld onafhankelijk van politieke structuren tot stand gekomen. Nationale, stedelijke en plattelandsbesturen kozen dezelfde weg. Er is geen wezenlijk verschil tussen de oplossingen in de dagen van het Ancien Régime, de democratische bestuursvormen uit de begintijd van de Franse Revolutie en de autoritaire bestuursvormen na de val van Napoleon en in de dagen van Koning Willem I. Het ziet ernaar uit, dat de ontwikkeling van een specifiek Jodenrecht verband houdt met het zich tussen 1750 en 1820 ontwikkelend anti-semitisme.⁶⁹ Het Joodse vraagstuk is pas in de loop van de 18e eeuw ontstaan. In Duitsland heeft daarbij het bekende geschrift van C.W. Dohm een hoofdrol gespeeld.⁷⁰ De plaats die traditioneel aan Joden in de samenleving werd toegekend, werd plotseling als problematisch ervaren. Staatsrechtsgeleerden vonden dat zij verbetering behoefde en pleitten voor

⁶⁸ N. Castan, *Justice et repression en Languedoc*, o.c.; dez., *Summary Justice, Deviants and the abandoned*, o.c., p.111-156 en Chevalier, *Classes labourieuses et classes dangereuses*, o.c.

⁶⁹ J. Katz, *From Prejudice to Destruction. Antisemitism 1700-1933*, Cambridge Mass. 1982; R. Rürup, *Emanzipation und Antisemitismus*, Göttingen 1975.

⁷⁰ C.W. Dohm, *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden*, 2 Bde, Berlin 1781-1783.

emancipatie van de Joden. Die verandering ging niet van de Joden zelf uit en stoelde evenmin op philo-semitisme. Oorzaak van de pogingen de positie van de Joden te verbeteren, was het langzame maatschappelijke transformatieproces, dat vereiste dat al diegenen die een wezenlijke bijdrage konden leveren aan de economische en sociale modernisering daarvoor volledig gelegenheid kregen. Diegenen die in de oude sociale structuur privileges hadden verworven, mochten daaruit niet het recht ontlenuen de sociale veranderingen tegen te houden. Algemeen werd derhalve gepleit voor meer vrijheid en gelijkheid bij het ontplooiën van individuele talenten.⁷¹ In eerste instantie streefden de maatschappijvormers ernaar de Joden, die een substantiële bijdrage bleken te leveren aan de modernisering van de samenleving, meer mogelijkheden te bieden door voor hen een emancipatieproces op gang te brengen; dit streven had echter tegelijk een aanval op de Joodse exclusiviteit tot gevolg. Geen ethische, religieuze of sociale groep mocht zijn aangelegenheden nog langer autonoom bestieren. Ook minderheden moesten geheel in de samenleving worden geïntegreerd. Daarmee is naar veler opvatting de grondslag van het anti-semitisme gelegd.⁷²

Indien zowel de aanpassingen die zich binnen de Joodse samenleving voordeden, als het verzet tegen Joden die nog niet bereid waren de nieuwe spelregels van de samenleving te volgen, voortkwamen uit hetzelfde sociale transformatieproces, is het weinig zinvol het geweld tegen Joden te beschrijven als specifiek voor een bepaalde groep en na te gaan in hoeverre de bewerkers van dit geweld werden beheerst door een anti-Joodse ideologie. Uitgangspunt van hun handelen was ongetwijfeld in laatste instantie een knieval voor de gewijzigde sociale omstandigheden, uitmondend in een utopie van politieke en maatschappelijke vooruitgang. Omdat deze vooruitgang nu eenmaal was gebaseerd op economische groei en vernieuwing werd in deze dagen als vanzelfsprekend iedere vorm van kapitaalvernietiging heftig bestreden, of die nu het gevolg was van verkwisting of van diefstal en heling. Zowel bij de opsluiting van mensen in krankzinnigenhuizen als bij de acties van de rechtbanken tegen Joden, waren de slachtoffers meestal degenen, die niet waren opgewassen tegen de nieuwe maatschappelijke situatie.⁷³ Het uiteenvallen van de traditionele samenleving dwong de overheid met grote kracht, soms zelfs met onwettige maatregelen, de nieuwe vormen van zekerheid te handhaven. De intensiteit waarmee dit soort problemen

⁷¹ Rürup, o.c., p.76-77; cfr. J. Katz, *Out of the Ghetto*, Cambridge Mass. 1973, p.57-79.

⁷² Katz, o.c., p.59-60.

⁷³ J.C.G.M. Jansen, *Waanzin en repressie*, o.c., p.94-95.

zich hebben voorgedaan, kon evenwel van tijd tot tijd en van streek tot streek aanzienlijk verschillen.

Dit betekent niet dat de in de inleiding tot deze studie opgesomde historio-
grafische stromingen tot een geheel kunnen worden herleid. Hoewel econo-
mische, sociologische en ideologische stromingen in de 18e eeuw allen
tegelijk een rol speelden bij de ontwikkeling van een rechtssysteem dat
Joden als burgers van de samenleving aanvaardde, wezen deze drie tenden-
zen niet in dezelfde richting. Niet de nieuwe economische orde zelf, maar de
daaraan ten grondslag liggende levensstijl heeft velen, vooral minvermogen-
den, in de hoek gedreven waar de slagen vielen. Het rationaliteitsbeginsel
van de 18e eeuw dat in economicis op utopische wijze werd uitgewerkt,
zodat een optimale aanwending van schaarse middelen vanzelf tot stand
kwam,⁷⁴ werd in sociologisch opzicht met repressieve middelen afgedwon-
gen, waarbij een ieder die de hem toekomende plaats niet zonder morren
wilde aanvaarden, daartoe eenvoudig werd gedwongen. Een omkering van
de sociale orde werd zoveel mogelijk voorkomen. De ideologen zochten een
uitweg uit deze tegenstelling door te pleiten voor vrijheid en gelijkheid. Zij
meenden dat hun doelstellingen moesten worden gerealiseerd door alle
privileges - ook die van marginale groepen in de samenleving - te laten
verdwijnen. Zij realiseerden zich niet dat als gevolg daarvan wezenlijk
andere sociale verhoudingen zouden ontstaan, die nieuwe spanningen op-
riepen. De tegenstelling tussen economisch en sociologisch denken is door
contemporaine auteurs over het hoofd gezien. De ideologen slaagden er niet
in de daaruit voortvloeiende spanningen te overwinnen. In dat opzicht kan
men van Marx hetzelfde zeggen als van Beccaria en anderen: 'ils vendraient
trop tard'.⁷⁵ Zij hielden zich bezig met de bestrijding van samenlevingsvor-
men die eigenlijk al lang waren verdwenen.

⁷⁴ Cfr. H. Vandenborre, *De Klassieken en J.M. Keynes, Liber Amicorum Prof. Dr Gaston Eyskens*, Leuven 1975, p.279-280.

⁷⁵ Cfr. E. le Roy Ladurie, *Histoire de la France Rurale*, III, o.c., p.553.